

Τα τυπικά χαρακτηριστικά και οι αντιφάσεις του θρησκευτικού ιδεώδους

Το παράδειγμα του χριστιανισμού

Σκοπός του άρθρου μας δεν είναι η διερεύνηση της θρησκείας ή του χριστιανισμού εν γένει, αλλά η εξέταση του τελευταίου ως τυπικού παραδείγματος θρησκευτικού ιδεώδους. Με τη λέξη ιδεώδες εννοούμε: α) την αντίληψη του ανθρώπου (ομάδας ανθρώπων) περί τελειότητας και β) τον ύψιστο σκοπό της ανθρώπινης ζωής. Υπό το πρίσμα των δύο αυτών πτυχών θα πραγματευτούμε το εν λόγω θέμα.

Θα θέλαμε αμέσως να παρατηρήσουμε ότι πρόκειται να γίνει λόγος περί ενός ιδιόμορφου ιδανικού το οποίο, λόγω ακριβώς του θρησκευτικού του χαρακτήρα, διαφέρει σημαντικά από τα άλλα κοινωνικά ιδεώδη. Στην προκειμένη περίπτωση, ο κύριος σκοπός δεν συνίσταται στην τελειοποίηση της ανθρώπινης κοινωνίας, αλλά στην προσέγγιση της τελειότητας κάποιου υποτιθέμενου υπερφυσικού-επουράνιου κόσμου, μπροστά στον οποίο η οποιαδήποτε επίγεια πραγματικότητα εκλαμβάνεται ως αιώνια ατελής. Εξαιτίας της διακηρυσσόμενης πίστης στο απόλυτο (το θεό), το χριστιανικό ιδεώδες ενσαρκώνει την οριακή διάσταση εκείνης της πτυχής κάθε ιδανικού η οποία έγκειται στην αναζήτηση ενός τέλει κόσμου. Αυτή ακριβώς η εξιδανίκευση της απόλυτης, υπερβατικής τελειότητας αποτελεί και το τυπικό γνώρισμα του θρησκευτικού ιδεώδους εν γένει. Ταυτόχρονα, η συνειδητοποίηση και διατύπωση των ύψιστων σκοπών της ανθρώπινης δράσης στα πλαίσια της θρησκευτικής συνείδησης οδηγεί τους πιστούς σε μια αδιέξοδη προοπτική, η οποία συνεπάγεται, τελικά, την κομπορμιστική αποδοχή και υποταγή στο εκάστοτε κοινωνικό status quo. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο θεωρούμε επίκαιρη την κριτική εξέταση του χριστιανισμού ως ιδεώδους, έχοντας υπόψη επίσης και το γεγονός ότι τα τελευταία χρόνια, μετά από μια σημαντική υποχώρηση των γνωστών επαναστατικών ιδεών και κινημάτων που συγκλόνισαν τον αιώνα μας, διάφορες θρησκείες προβάλλονται ως εναλλακτική έκφραση της κοινωνικής διαμαρτυρίας, στρέφοντας ταυτόχρονα την τελευταία σε ακίνδυνη και αδιέξοδη κατεύθυνση.

Ειρήσθω εν παρόδω, ότι η επιλογή του χριστιανικού ιδεώδους για την ανάλυσή μας συνδέεται με την τεράστια επιρροή την οποία αυτό άσκησε στην ιστορία των ευρωπαϊκών λαών και μέσω αυτών στην παγκόσμια ιστορία. Η συγκεκριμένη θρησκεία αποτέλεσε τόσο την κυρίαρχη ιδεολογία καταπιεστικών καθεστώτων, όσο και τη βάση διαμόρφωσης πολλών ριζοσπαστικών ουτοπιών και την ιδεολογική σημαία της αντι-εξουσιαστικής δράσης των μαζών.

Χαρακτηριστικό στοιχείο της ιστορικής συγκυρίας στην οποία εμφανίστηκε ο χριστιανισμός είναι η βαθύτατη απελπισία των κατώτερων στρωμάτων της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, όσον αφορά τις δυνατότητές τους να αποκαταστήσουν, να διατηρήσουν ή ακόμη και να βελτιώσουν την κοινωνική τους θέση. Όπως εύστοχα επισημαίνει ο Φ. Ένγκελς, «για όλους αυτούς ο παράδεισος είχε χαθεί πίσω τους· για τους κατεστραμμένους ελεύθερους ήταν η πρώην πόλις, πόλη και κράτος ταυτόχρονα, της οποίας οι πρόγονοί τους υπήρξαν κάποτε ελεύθεροι πολίτες· για τους δούλους-αιχμάλωτους πολέμου ήταν ο καιρός της ελευθερίας, πριν την αιχμαλωσία και την υποδούλωση· για τους μικροαγρότες το εξαφανισθέν κοινωνικό σύστημα των γενών και η κοινοκτημοσύνη της γης»¹. Ήταν μια τελείως διαφορετική πραγματικότητα απ' αυτή στην οποία εμφανίστηκαν οι κοινωνικές ουτοπίες της αρχαιότητας: η κορυφαία ουτοπία του Πλάτωνα, καθώς και εκείνες του Φαλέα, του Ιππόδαμου, του Ενήμερου, του Ιάμβουλου. Στις εν λόγω ουτοπίες συναντάται ακόμα η ελπίδα για μια ολική ή μερική επαναφορά της προταξικής κοινοκτημοσύνης, για την πραγματοποίηση στον ανθρώπινο κόσμο του ιδεώδους της κοινωνικής ισότητας και αλληλεγγύης. Αυτή η ελπίδα καλλιεργούνταν και από την ευρύτερη αντίληψη των αρχαίων περί χρόνου, σύμφωνα με την οποία η πορεία της εξέλιξης διαγράφει κύκλο. Ως εκ τούτου, το μέλλον θεωρούνταν επανάληψη του παρελθόντος, κάτι που επέτρεπε την προσμονή μιας νέας ελεύσεως της αρχέγονης «χρυσής» εποχής.

Η παραπάνω αντίληψη ανατρέπεται πλήρως στο χριστιανικό ιδεώδες, όταν η επίγεια κοινωνική αρμονία ανακηρύσσεται χαμένος παράδεισος και τοποθετείται οριστικά στο παρελθόν. Όμως αυτή η ανατροπή δεν συντελείται αμέσως. Αρχικά, στο περιβάλλον των ιουδαιοχριστιανικών κοινοτήτων, στο δεύτερο ήμισυ του 1ου αιώνα μ.Χ., διαδίδονται ιδέες που κατακρίνουν την υπάρχουσα κοινωνία και κηρύσσουν το σύντομο ερχομό εξ ουρανού ενός βασιλιά-σωτήρα (Μεσσία), ο οποίος θα εγκαθιδρύσει το χιλιετές κράτος του στη γη. Τα μέλη αυτών των κοινοτήτων αρνούνταν τον πλούτο και την ιδιοκτησία και οργανώνονταν στη βάση της κοινοκτημοσύνης των αγαθών. Αυτό το ιουδαιοχριστιανικό ιδανικό του «Βασιλείου του Θεού» αποτελούσε, στην ουσία, μια περίπτωση εξιδανίκευσης της προταξικής κοινωνίας, σε συνδυασμό με τις ιουδαϊκές εσχατολογικές προσμονές.

Αργότερα όμως, από τις αρχές του 2ου αιώνα μ.Χ., η σταδιακή υποχώρηση του ιουδαιοχριστιανισμού και η διαμόρφωση των καθαυτό χριστιανικών δοξασιών αποκαλύπτουν μια στροφή στις διαθέσεις των λαϊκών στρωμάτων. Η προσμονή της ελεύσεως στη γη μιας ιδεώδους εποχής δίνει τη θέση της στη φροντίδα για την ατομική σωτηρία του καθενός στους ουρανούς. Κατά την παρατήρηση του Ι. Α. Κριλέφ, «τη θέση της γενικής, συλλογικής εσχατολογίας» κατέλαβε τώρα «η ατομική εσχατολογία»². Τούτο εξηγείται από το γεγονός ότι την κοινωνική βάση του υπό διαμόρφωση χριστιανικού ιδεώδους αποτέλεσαν κυρίως μικροϊδιοκτήτες παραγωγοί, εμπλεκόμενοι στις εμπορευματικές και χρηματικές σχέσεις³. Επρόκειτο για μια ιστορική συγκυρία (2ος αι. μ.Χ.) όπου το απόγειο της ανάπτυξης του δουλοκτητικού συστήματος συνδυαζόταν με τη βαθύτερη κοινωνική αποξένωση που γνώρισε ο αρχαίος κόσμος, καθώς επίσης και με την παρακμή όλων των προηγούμενων μορφών πολιτειακής οργάνωσης, οι οποίες εγγυούνταν και υπερασπίζονταν τη θέση του ατόμου στην κοινωνία. Η δεδομένη κατάσταση υπονόμει την εμπιστοσύνη των ανθρώπων στις ίδιες τις κοινωνικές σχέσεις και οδηγούσε στην απογοήτευση σχετικά με την πιθανότη-

τα βελτίωσης της ζωής τους. Αυτή η απώλεια της ελπίδας σε μια καλύτερη κοινωνική πραγματικότητα συνεπαγόταν ταυτόχρονα τη θεώρηση του ανθρώπινου κόσμου ως αθεράπευτα ατελούς και ως αδιέξοδου για κάθε προσπάθεια ικανοποίησης των αναγκών του ατόμου.

Αλλά όταν οι άνθρωποι θεωρούν τον κόσμο τους αδιέξοδο, τότε η μόνη προοπτική αναζήτησης διεξόδου στα προβλήματά τους συνδέεται με την υπόθεση της ύπαρξης κάποιας υπερφυσικής, θείας πραγματικότητας. Ο Λ.Φόουερμπαχ, αναφερόμενος στη δεδομένη κατάσταση, υποστηρίζει ότι «τούτη εδώ η ζωή πάνω στη γη χάνει όλη της την αξία για κείνον που πιστεύει σε μια ουράνια αιώνια ζωή. Η πιο σωστά: έχει ήδη χάσει την αξία της: η πίστη στην ουράνια ζωή είναι η πίστη στη μηδαμινότητα και την απουσία της αξίας τούτης της ζωής»⁴. Κατά την άποψή μας, το χριστιανικό ιδεώδες, όπως και η θρησκεία εν γένει, αποτελούν προϊόν της αγεφύρωτης διάστασης μεταξύ των αναγκών, των συμφερόντων, των επιθυμιών και στόχων του ανθρώπου, από τη μια πλευρά, και των συνθηκών, προϋποθέσεων, μέσων ικανοποίησης και υλοποίησής τους, από την άλλη. Ταυτόχρονα εκφράζουν μια απεγνωσμένη προσπάθεια υπέρβασης στην ανθρώπινη συνείδηση της εν λόγω διάστασης. Αν θυμηθούμε για μια ακόμη φορά τον Λ.Φόουερμπαχ, αυτός σχολιάζει τη συγκεκριμένη προσπάθεια ως εξής: «Αλλά το συναίσθημα των ορίων είναι δυσάρεστο· το άτομο ελευθερώνεται απ' αυτόν τον πόνο με τη θεώρηση του τέλει οντος· στη θεώρηση αυτή κατέχει εκείνο που διαφορετικά του λείπει»⁵.

Εδώ θα πρέπει να επισημάνουμε ότι, όσο μεγαλύτερη είναι η διάσταση μεταξύ των σκοπών που επιδιώκει ο άνθρωπος και των αντικειμενικών δυνατοτήτων υλοποίησής τους, τόσο πιο απατηλές μπορεί να είναι οι αντιλήψεις του για τις πιθανές διεξόδους από τη δεδομένη κατάσταση. Η πλήρης ανικανότητα των ανθρώπων εκείνης της εποχής να αντιμετωπίσουν την παρακμή της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας τους οδήγησε στην αναζήτηση μιας φανταστικής τελειότητας στους ουρανούς της θρησκευτικής συνείδησης. Στο χριστιανισμό το στοιχείο της τελειότητας εξαιρείται πλήρως από την επίγεια πραγματικότητα και αποδίδεται αποκλειστικά σε κάποιον υποτιθέμενο υπερφυσικό κόσμο. Ο τελευταίος δε εκλαμβάνεται ως η πλήρης άρνηση του φυσικού, ως μια απόλυτη οντότητα. Ταυτόχρονα ο θεός ανακηρύσσεται σε ύψιστο σκοπό και μύχιο νόημα ύπαρξης της πλάσης. Ότι δημιουργεί ο θεός το δημιουργεί για τον εαυτό του: «ὅτι ἐξ αὐτοῦ καὶ δι' αὐτοῦ καὶ εἰς αὐτὸν τὰ πάντα» (προς Ρωμαίους, ια' 36)· και μόνο αυτός εμπεριέχει την αιτία, τον κανόνα και το σκοπό της δραστηριότητάς του. Όλα τα δημιουργήματά του στερούνται μιας τέτοιας αυτονομίας, υπάρχουν μόνο εξαιτίας και χάριν του θεού. Ο άνθρωπος, φυσικά, δεν μπορεί να αποτελέσει εξαίρεση: «ἐάν τε γὰρ ζῶμεν, τῷ Κυρίῳ ζῶμεν, ἐάν τε ἀποθνήσκωμεν, τῷ Κυρίῳ ἀποθνήσκωμεν» (προς Ρωμαίους, ιδ' 8).

Όταν όμως ιδεώδες καθίσταται η ιδέα της απόλυτης οντότητας, δηλαδή κάτι τινός εκτός χρόνου και χώρου, αδιαφοροποίητου και μη υποκειμένου σε δεσμούς και σχέσεις, τότε το εν λόγω ιδεώδες παύει να αποτελεί πραγματικό σκοπό και είναι ασύμβατο με οποιαδήποτε σκοποθεσία. Ο αληθινός σκοπός προϋποθέτει τη διαμεσολάβησή του από τα κατάλληλα μέσα, ενώ η έννοια του απόλυτου αποκλείει κάθε διαμεσολάβηση. Στο απόλυτο τα πάντα υπάρχουν εξ αρχής και ταυτόχρονα δεν υπάρχουν, διότι δεν υπάρχει γίνεσθαι. Ο θεός, ως το απόλυτο, είναι την ίδια στιγμή ο σκοπός και το μέσο στην πλήρη τους ταύτιση. Γι' αυτόν το λόγο η έννοια του θεού συνιστά μια αντιδιαλεκτική και ταυτόχρονα πλασματική

σύζευξη σκοπού και μέσων, ενώ κατ' ουσίαν αποτελεί την άρνηση των δύο και της αλληλεπίδρασής τους.

Ας σημειώσουμε, παρεμπιπτόντως, ότι η έννοια του απόλυτου, επειδή ακριβώς αποκλείει κάθε προσδιορισμό (εφόσον *omnis determinatio est negatio*), δεν επιδέχεται καμιά λογική ανάπτυξη και κανένα συγκεκριμένο περιεχόμενο. Χρησιμοποιώντας τα λόγια του Πλάτωνα, θα λέγαμε αναφορικά με το απόλυτο πως «οἶδ' ἄρα ὄνομα ἔστιν αὐτῷ οὐδὲ λόγος οὐδέ τις ἐπιστήμη οὐδὲ αἴσθησις οὐδὲ δόξα... ἄρα οὐδέ.. γινώσκεται, οὐδέ τι τῶν ὄντων αὐτοῦ αἰσθάνεται»⁶. Για τις παραπάνω αιτίες, ὅλη η θρησκευτική διδασκαλία περί θεοῦ δεν μπορεί να αποδειχτεί λογικά, παρά πρέπει να εκλαμβάνεται ως κάτι το δεδομένο, δηλαδή ως αντικείμενο πίστης. Ἐτσι, λοιπόν, η θρησκευτική συνείδηση μοιραία καταλήγει στο γνωστό ισχυρισμό: «credo, quia absurdum est»⁷. Σύμφωνα με την επισήμανση του σοβιετικού φιλοσόφου Β. Α. Βαζιούλιν, «η θρησκευτική συνείδηση συνολικά αποτελεί συνείδηση η οποία υἰάρχει και υλοποιείται διά της ἀρνήσεως της συνείδησης»⁸.

Εντούτοις, σε αντιδιαστολή με τα προηγούμενα, η χριστιανική θρησκεία δεν στερείται νοηματικού περιεχομένου, το οποίο μάλιστα συνοψίζεται κυρίως σε δύο αλληλένδετες και αλληλοσυμπληρούμενες ιδέες: α) την ιδέα του αμαρτωλού χαρακτήρα της ανθρώπινης ζωής και β) την ιδέα της σωτηρίας. Η ιδέα της αμαρτίας θεωρεί όλους τους ανθρώπους το ίδιο υπεύθυνους για ὅλες τις δυστυχίες που μαστίζουν τον κόσμο. Επιπλέον, αντικαθιστά το καθήκον του αγώνα εναντίον των κοινωνικών δεινῶν με το καθήκον της ξεχωριστής λύτρωσης του καθενός από τις αμαρτίες του. «Σε ὅλα τα παράπονα», αναφέρει ο Φ. Εγγελς, «για τους δύσκολους καιρούς και την καθολική υλική και ηθική εξαθλίωση, η χριστιανική συνείδηση της αμαρτίας απαντούσε: ναι, ἔτσι εἶναι, και δεν μπορεί να γίνει αλλιώς. Για τη διαφθορά του κόσμου ευθύνεσαι εσύ, ευθύνεσθε ὅλοι σας ...»⁹. Ταυτόχρονα, το χριστιανικό ιδεώδες προτείνει στους ανθρώπους την παρήγορη προοπτική της σωτηρίας, της λύτρωσης από την αμαρτία. Από ἐδῶ προκύπτει και η διδασκαλία περί του Χριστοῦ-σωτήρος, ο οποίος με τη θυσία του εξαγόρασε ὅλα τα αμαρτήματα του κόσμου και τώρα το μόνο που απομένει να πράξει ο ἄνθρωπος για να σωθεῖ εἶναι να δεχτεί τη θυσία του Χριστοῦ και να ακολουθήσει τη διδασκαλία του.

Ἐχει σημασία να υπογραμμίσουμε ὅτι η ἐπιπόνηση, στα πλαίσια της θρησκευτικής συνείδησης, ενός υπερφυσικού κόσμου και η ἐξιδανίκευσή του καλούνται να ικανοποιήσουν συγκεκριμένες και ιδιαίτερα σημαντικές ανθρώπινες ἀνάγκες: να προσφέρουν την ἐλπίδα της πραγματοποίησης των ανθρώπινων πόθων, να προτείνουν προοπτική και κατεύθυνση στην ανθρώπινη δραστηριότητα, να προσδώσουν, ἐν τέλει, κάποιο νόημα, ἔστω και ἀπατηλό, στην ανθρώπινη ζωή. Αναφορικά με την ἐν λόγω «ἀποστολή» της θρησκείας, ο Κ. Μαξ έγραψε την περιβόητη φράση: «...θρησκεία εἶναι η ἀνάσα του καταπιεσμένου πλάσματος, η καρδιά ενός ἀκαρδου κόσμου, ὅπως ακριβώς εἶναι και πνεῦμα των ἀψυχων συνθηκῶν. Η θρησκεία εἶναι το ὄπιο του λαοῦ»¹⁰. Στη διατύπωση αὐτή δίδεται ἕνας γενικός χαρακτηρισμός του ρόλου της θρησκείας ως υποκατάστατου λύτρωσης από τις σκληρές και ἀπάνθρωπες κοινωνικές σχέσεις. Συγκρίνοντας τη θρησκεία με το ὄπιο, ο θεωρητικός του προλεταριάτου ἐπισημαίνει ἐμφατικά την πλασματική ἀνακούφιση που προσφέρει αὐτή στον ἄνθρωπο, μιας και η ἀνακούφιση ἐπιτυγχάνεται μόνο διά της φυγῆς του ἀτόμου από την πραγματικότητα και της βύθισής του σ' ἕνα φανταστικό, ἀπατηλό κόσμο. Την ἴδια ὁμως

στιγμή, η προσφερόμενη πλασματική ανακούφιση αναπληρώνει το κενό της απουσίας πραγματικών δυνατοτήτων σωτηρίας από τα βάσανα της ζωής.

Περιγράφοντας το συγκεκριμένο μηχανισμό λειτουργίας της θρησκείας ως «οπίου», δηλαδή ως μέσου παρηγορίας και καταπράυνσης, ο Ντ. Μ. Ουγγρινόβιτς αναφέρει τα εξής: «Η λατρεία του θεού, η προσευχή ... αντιπροσωπεύουν ιδιόμορφα μέσα και τρόπους άρσης των αρνητικών συγκινήσεων... Οι πιστοί απευθύνονται στο θεό με την ελπίδα ότι θα τους λυτρώσει από τα βάσανα... Και ακριβώς επειδή πιστεύουν στην ύπαρξη και την παντοδυναμία του, η προσευχή τους προσφέρει ψυχολογική ανακούφιση και παρηγοριά. Αυτός είναι ο κοινωνικοψυχολογικός μηχανισμός της θρησκευτικής κάθαρσης»¹¹. Στη συγκεκριμένη «υπηρεσία» του θρησκευτικού ιδεώδους έγκαιρα, κατά τη γνώμη μας, η εξαιρετική γοητεία και επιρροή που αυτό ασκούσε και ασκεί στους πιστούς. Θα πρέπει, βέβαια, να επισημάνουμε πως, μολονότι η ψευδαίσθηση μιας προοπτικής λύτρωσης από τα βάσανα του «άκαρδου κόσμου» βοηθά τους δυστυχισμένους της γης να υποφέρουν στωικά τις δοκιμασίες, δεν καταργεί όμως την ίδια την πηγή των τελευταίων, ούτε παροτρύνει τους ανθρώπους σε κάτι τέτοιο. Έτσι, η παρηγοριά και η ανακούφιση που προσφέρει η θρησκευτική πίστη συνιστούν κοινωνική χειραγώγηση διότι, κατά την ορθή παρατήρηση του Β.Ι. Λένιν, «...όποιος παρηγορεί το δούλο, αντί να τον ξεσηκώσει ενάντια στη δουλεία, αυτός βοηθάει τους δουλοκλήτες»¹².

Ειρήσθω εν παρόδω ότι στα προαναφερθέντα λόγια του Κ.Μαρξ δίδεται έμφαση στις αντικειμενικές αιτίες γένεσης και ύπαρξης της θρησκείας. Ως τέτοιες αιτίες εννοούνται, στη συγκεκριμένη φράση, η κοινωνική αποξένωση και η εκμετάλλευση ανθρώπου από άνθρωπο. Η θέση αυτή του Κ. Μαρξ μπορεί να εκληφθεί και ως έμμεση κριτική της άποψης, που ενίοτε συναντάμε στους εκπροσώπους του Διαφωτισμού, ότι κύριο ρόλο στη γένεση και εδραίωση της θρησκείας παίζει η συνειδητή και σκόπιμη εξαπάτηση του λαού από την εξουσία και τον κλήρο¹³. Σε αντιδιαστολή με τους Διαφωτιστές, οι οποίοι έβλεπαν στις απατηλές ιδέες και στην ιδεολογική παραπλάνηση των ανθρώπων την αιτία των βλαβερών κοινωνικών καθεστώτων, ο Κ. Μαρξ εξέταζε τις απατηλές ιδέες, συμπεριλαμβανομένης και της θρησκείας, ως απόρροια ακριβώς των καθεστώτων αυτών. Συνεπώς, σύμφωνα με τη μαρξική άποψη, η χειραφέτηση της κοινωνίας από τα δεσμά της θρησκείας δεν δύναται να προκύψει αίφνης, ως αποτέλεσμα διαφώτισης του λαού σχετικά με την αληθή εικόνα του κόσμου. Η θρησκεία δεν μπορεί να καταργηθεί εφόσον διατηρούνται οι ρίζες της στην κοινωνία, όπως είναι αδύνατο να επιβληθεί διά της βίας στους ανθρώπους μια υλιστική, αθεϊστική κοσμοθεωρία. Για την εξάλειψη της θρησκευτικής συνείδησης είναι απαραίτητες ιδιαίτερες ιστορικές συνθήκες, οι οποίες συνδέονται με την πλήρη υπέρβαση της κοινωνικής αποξένωσης στα πλαίσια του κομμουνιστικού μετασχηματισμού της κοινωνίας.

Ο ρόλος του χριστιανικού ιδεώδους, αναφορικά με την ικανοποίηση συγκεκριμένων αναγκών (την υπόδειξη προοπτικής άρσης των αδιεξόδων, λύτρωσης από τις δυστυχίες και εκπλήρωσης των μύχων πόθων του ατόμου), προϋποθέτει και επιβάλλει την παράβαση των λογικών περιορισμών της έννοιας του απόλυτου και τη μετατροπή του σε τελικό σκοπό. Μάλιστα, η υλοποίηση του σκοπού αυτού, της ένωσης δηλαδή του ανθρώπου με το θεό, όχι μόνο θεωρείται δυνατή αλλά αποκτά στη θρησκευτική συνείδηση και χρονική διάσταση: κλασικό παράδειγμα οι δοξασίες περί «Δευτέρας Παρουσίας». Ο ύψιστος και τελικός αυ-

τός σκοπός δεν είναι τίποτε άλλο παρά η προσημονή ενός απόλυτου τέλους του κόσμου, κάτι που καταμαρτυρεί το εσχατολογικό στοιχείο του χριστιανισμού. Εφόσον όμως εξιδανικεύεται και κηρύσσεται το φαταλιστικό τέλος του κόσμου, τότε προϋποτίθεται η εξαρχής ύπαρξη στο ιδεώδες-ύψιστο σκοπό των μέσων και της πορείας υλοποίησής του. Εδώ θα πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι ένας τέτοιος φαταλιστικός σκοπός αντιπροσωπεύει τη φαντασιακή υπέρβαση της εξάρτησης των σκοπών-ιδεωδών από τους περιορισμούς που θέτουν και την επίδραση που ασκούν οι υπάρχουσες σε κάθε ιστορική συγκυρία δυνατότητες και μέσα πραγμάτωσής τους. Το εσχατολογικό στοιχείο, ως ιδιότητα όλων εκείνων των ιδεωδών που επαγγέλλονται την αναπόφευκτη, φαταλιστική υλοποίηση των στόχων τους, είναι συμβατό μόνο με ένα και μοναδικό «μέσο»: το θαύμα. Το θαύμα είναι ακριβώς εκείνο το «μέσο» στο οποίο καταφεύγει η ανθρώπινη φαντασία αναζητώντας τρόπους επίτευξης κάποιου ιδιαίτερα ποθητού στόχου, για τον οποίο η ανθρώπινη σκέψη αδυνατεί να βρει υπαρκτά μέσα. Όπως υποστηρίζει ο Λ. Φόνερεπαχ, «...η θαυματουργική δραστηριότητα διαφέρει από τη συνηθισμένη πραγματοποίηση ενός σκοπού από το ότι πραγματοποιεί ένα σκοπό χωρίς μέσα, από το ότι επιτυγχάνει μια άμεση ενότητα της επιθυμίας και της ολοκλήρωσής της...»¹⁴. Η οποιαδήποτε εσχατολογία, από τη στιγμή που προϋποθέτει την αναπόφευκτη πραγματοποίηση του τελικού σκοπού της, δηλαδή την πραγματοποίηση του ιδεώδους ανεξαρτήτως μέσων και, συνεπώς, διά παντός μέσου (δι' όλης της ιστορικής εξέλιξης) ή γενικά άνευ μέσων, σημαίνει στην ουσία τη μοιρολατρική προσημονή κάποιου θαύματος, την κομφορμιστική πίστη σε κάποια θεία πρόνοια.

Αν όμως η υλοποίηση του χριστιανικού ιδεώδους δεν διαμεσολαβείται από τίποτε, τότε ποιος ο ρόλος του ανθρώπου και ποιες οι υποχρεώσεις του απέναντι στη δεδομένη φαταλιστική προοπτική; Οι απαιτήσεις οι οποίες προβάλλονται στα πλαίσια του εν λόγω ιδεώδους, μεταστρέφουν την προσοχή από το επίπεδο της εξέτασης των κοινωνικών σχέσεων συνολικά και της όποιας παρέμβασης σ' αυτές στο επίπεδο της διευθέτησης των ξεχωριστών στιγμών της κοινωνικής ζωής, των καθημερινών διαπροσωπικών σχέσεων. Το χριστιανικό ιδεώδες επικεντρώνει το ενδιαφέρον στην αλλαγή και γενικά στην οικοδόμηση των διαπροσωπικών σχέσεων μέσω της αλλαγής και κατάλληλης διαμόρφωσης της πρακτικής-ηθικής συνείδησης των ανθρώπων. Οι δε ανθρώπινες σχέσεις εξετάζονται ως αποτέλεσμα των ηθικών απόψεων και αισθημάτων του κάθε ατόμου και όχι από τη σκοπιά της υλικής, παραγωγικής-οικονομικής τους βάσης και της αντικειμενικής θεσμικο-οργανωτικής τους διάστασης. Συνεπώς, η ερμηνεία της ανθρώπινης ύπαρξης, της προσωπικότητας και της ιστορίας που δίδει ο χριστιανισμός επιτρέπει και συντελεί στη μετατροπή της κοινωνικής διαμαρτυρίας σε ηθική αγανάκτηση, ενώ αντικαθιστά τον αγώνα για κοινωνική χειραφέτηση με απατηλές υποσχέσεις δικαιοσύνης στον άλλο κόσμο.

Αυτή η έμφαση στις διαπροσωπικές σχέσεις, για την οποία έγινε λόγος προηγουμένως, συνοδεύεται από την αξίωση μιας δέουσας στάσης του ατόμου απέναντι στο ηθικό πρότυπο, το θεό. Η έννοια όμως του απόλυτου ηθικού ιδεώδους, όπως είναι ο θεός, εκτός του ότι εκφράζει μια ηθικολογική αντιμετώπιση της πραγματικότητας, υπονοεί μια τέτοια ηθική τελειότητα μπροστά στην οποία φαντάζουν μηδαμινοί και μάταιοι όλοι οι λοιποί στόχοι και επιθυμίες του ανθρώπου. Ο άνθρωπος δεν ζει για τον εαυτό του αλλά για το θεό: «μη οὖν μεριμνήσητε λέγοντες, τί φάγωμεν ἢ τί πίωμεν ἢ τί περιβαλώμεθα;... ζητείτε δὲ πρῶτον

τήν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν δικαιοσύνην αὐτοῦ, καὶ ταῦτα πάντα προστεθήσεται ὑμῖν» (κατὰ Ματθαῖον, στ´ 31,33). Αυτό είναι το βασικό μήνυμα του χριστιανικού ιδεώδους. Πρόκειται για την πρώτη και την κύρια ηθική εντολή που κηρύσσει ο Χριστός. Ο ιδρυτής του χριστιανισμού καλεί τους μαθητές του να εγκαταλείψουν γονεῖς, τέκνα, συγγενείς, γιατί στην καρδιά αυτού που πήρε το δρόμο της σωτηρίας δεν πρέπει να υπάρχει τίποτε άλλο εκτός από το θεό. Στην ερώτηση ποια είναι η πιο μεγάλη και η πιο σημαντική εντολή, ο Ιησούς απαντάει: «... ἀγαπήσεις Κύριον τὸν Θεόν σου ἐν ὅλῃ τῇ καρδίᾳ σου καὶ ἐν ὅλῃ τῇ ψυχῇ σου καὶ ἐν τῇ διανοίᾳ σου. Αὕτη ἐστὶ πρώτη καὶ μεγάλη ἐντολή. Δευτέρα δὲ ὁμοία αὐτῇ· ἀγαπήσεις τὸν πλησίον σου ὡς σεαυτὸν» (κατὰ Ματθαῖον, κβ´ 37-39).

Μπορούμε να πούμε ότι η ηθική συμπεριφορά στο χριστιανισμό ταυτίζεται με την αγάπη. Επειδή όμως έχουμε να κάνουμε με θρησκευτική ηθική, όλες οι ελπίδες για ηθικότητα απορρέουν από την πίστη στο θεό. Έτσι λοιπόν, η αγάπη προς τον πλησίον αποτελεί αντανάκλαση της αγάπης προς το θεό¹⁵. Από εδώ προκύπτει και η απαίτηση της αγάπης προς τους πάντες. Όταν ο άνθρωπος αγαπά επιλεκτικά, τότε απέναντι στους μεν πράττει το καλό, απέναντι στους δε το κακό. Έτσι όμως υποκαθιστά το θεό, νομίζοντας ότι μπορεί ο ίδιος να αποφασίζει τι είναι δίκαιο και τι άδικο. Στην επιστολή του Αποστόλου Παύλου προς Ρωμαίους υπογραμμίζεται ότι μόνο ο θεός κρίνει τους ανθρώπους και αποδίδει δικαιοσύνη: «εἰ δυνατόν τὸ ἐξ ὑμῶν μετὰ πάντων ἀνθρώπων εἰρηνεύοντες. Μὴ ἑαυτοὺς ἐδικαικούντες, ἀγαπητοί, ἀλλὰ δότε τόπον τῇ ὀργῇ· γέγραπται γάρ· ἐμοὶ ἐκδίκησις, ἐγὼ ἀνταποδώσω, λέγει Κύριος» (προς Ρωμαίους, ιβ´ 18,19). Το πνεῦμα των συγκεκριμένων λόγων αντιστρατεύεται αποφασιστικά την αυτονομία των ανθρώπων στην αντιμετώπιση του κοινωνικού κακού. Η κήρυξη της αφηρημένης, καθολικής αγάπης, που υποτίθεται ότι αποσκοπούσε στην υπέρβαση των αποξενωτικών σχέσεων, στην πραγματικότητα αποτελούσε την εκλεπτυσμένη απολογητική τους. Η χριστιανική αγάπη έγινε ένα ακόμα επιχείρημα υπέρ της υποταγής στις απάνθρωπες και μισητές κοινωνικές συνθήκες. Εξαιρετικά χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα από την επιστολή του Αποστόλου Παύλου, όπου δίδεται η παρότρυνση: «Πᾶσα ψυχὴ ἐξουσίαις ὑπερεχούσαις ὑποτασσέσθεω· οὐ γὰρ ἐστὶν ἐξουσία εἰ μὴ ὑπὸ Θεοῦ» (προς Ρωμαίους, ιγ´ 1). Στη δε επιστολή του προς Κολασσαείς, ο ίδιος απόστολος νουθετεί τους δούλους: «Οἱ δοῦλοι ὑπακούετε κατὰ πάντα τοῖς κατὰ σάρκα κυρίοις, μὴ ἐν ὀφθαλμοδουλίαις, ὡς ἀνθρωπάρεσκοι, ἀλλ' ἐν ἀπλότῃ καρδίᾳ, φοβούμενοι τὸν Θεόν» (προς Κολασσαείς, γ´ 22).

Όπως διαφαίνεται, λοιπόν, η ηθικότητα στο χριστιανικό ιδεώδες κατανοείται ως αλληλεπίδραση αποξενωμένων ανθρώπων, ο μεταξύ των οποίων δεσμός δεν αποτελεί αυτοσκοπό, αλλά μέσο για την επίτευξη του τελικού στόχου, για την ατομική λύτρωση και σωτηρία. Η σχέση του ανθρώπου με το θεό αναπτύσσεται ως μια εμπορευματική-χρηματική συναλλαγή. Ως αντάλλαγμα για την εγκατάλειψη των πάντων επί της γης χάριν του θεού και της συνεπούς υποταγής στο θέλημά του ο πιστός αναμένει την ατομική επιβράβευση και ευδαιμονία στους ουρανοὺς. Σύμφωνα με τα λόγια του Χριστού, «οὐδεὶς ἐστὶν ὃς ἀφῆκεν οἰκίαν ἢ ἀδελφούς ἢ ἀδελφὰς ἢ πατέρα ἢ μητέρα ἢ γυναῖκα ἢ τέκνα ἢ ἀγροὺς ἕνεκεν ἐμοῦ καὶ ἕνεκεν τοῦ εὐαγγελίου, ἐὰν μὴ λάβῃ... ἐν τῷ αἰῶνι τῷ ἐρχομένῳ ζωὴν αἰώνιον» (κατὰ Μάρκον, ι´ 29, 30). Πιστεύουμε ότι στην εν λόγω ηθική της σκοπιμότητας και της ιδιωτικής σωτηρίας ταιριάζει απόλυτα η διαπίστωση του Κ.Μαρξ πως «ο χριστιανισμός... αποτελεί την πιο κα-

τάλληλη μορφή θρησκείας για μια κοινωνία εμπορευματοπαραγωγών...»¹⁶. Συνεπώς, η υιοθέτηση της χριστιανικής ηθικής συνεπάγεται την άρνηση της ύπαρξης εσωτερικών κοινωνικών δεσμών μεταξύ των ατόμων. Παράλληλα, υπονοεί την απεγνωσμένη καταφυγή σε κάποιες «υπερφυσικές» δυνάμεις και την επίκλησή τους ως μόνη αναμενόμενη εγγύηση της ανθρωπίνης ενότητας και συνεργασίας. Το χριστιανικό ιδεώδες, προϊόν της βαθύτατης απογοήτευσης των ανθρώπων από τις ίδιες τους τις κοινωνικές σχέσεις, κηρύσσει τη ματαιότητα αναζήτησης στις σχέσεις αυτές των αυθεντικών πηγών αλληλεγγύης και ηθικότητας.

Θα μπορούσαμε ίσως να υποθέσουμε ότι μια καθοριστική συμβολή του χριστιανικού ιδεώδους στην τελειοποίηση της ανθρώπινης κοινωνίας είναι εφικτή από τη στιγμή που οι άνθρωποι θα αντιληφθούν το πραγματικό περιεχόμενο της θρησκείας. Θα κατανοήσουν, δηλαδή, ότι ο θεός αποτελεί την ουσία του ανθρώπινου γένους, άλλοτριωμένη όμως από το άτομο και απαλλαγμένη από κάθε είδους φυσικούς περιορισμούς. Τοιουτοτρόπως τα άτομα θα μπορούσαν στο πρόσωπο του θεού να λατρεύσουν τον τέλειο άνθρωπο και να προσπαθήσουν να του μοιάσουν στην καθημερινή τους ζωή. Οφείλουμε στον Λ. Φόνεορμπαχ την υπογράμμιση του γεγονότος ότι στο νοηματικό περιεχόμενο του θεού αποκαλύπτεται η εξιδανικευμένη ουσία του ανθρώπου. Ο ίδιος φιλόσοφος προσπάθησε να προβάλλει ένα ανθρωπιστικό ιδεώδες υπό τη μορφή της λατρείας του «θεοποιημένου ανθρώπου» και στα πλαίσια της ιδέας «*homo homini deus est*». Το αδιέξοδο όμως κάθε προσπάθειας να χρησιμοποιηθεί η θρησκεία ώστε να προταθεί κάποια προοπτική και «πρόγραμμα» τελειοποίησης του ανθρώπου γίνεται φανερό από την επισήμανση του Ε. Β. Ιλιένκοφ: «...όλο το σύστημα των θρησκευτικών μορφών ουδόλως απεικόνιζε τον Άνθρωπο τέτοιο όπως αυτός “πρέπει να είναι ή να καταστεί”, ως αποτέλεσμα της αυτοβελτίωσής του. Αντιθέτως, τον απεικόνιζε τέτοιο όπως ακριβώς ήταν και έπρεπε να παραμείνει. Ως ιδεώδες παρουσίαζε πάντα το “προσδιορισμένο είναι” του Ανθρώπου ή το “προσδιορισμένο είναι” του Ανθρώπου το πρόβαλε για ιδεώδες, για το όριο, για την κορυφή κάθε δυνατής τελειότητας την οποία ο Άνθρωπος δεν πρέπει και δεν μπορεί να υπερβεί»¹⁷. Γι’ αυτόν το λόγο, υπό τη μορφή του θρησκευτικού ιδεώδους προτείνεται στον άνθρωπο η μορφή της εξιδανικευμένης χτεσινής του μέρας¹⁸.

Οι παραπάνω επισημάνσεις του Ε. Β. Ιλιένκοφ αφορούν και τις όποιες προσπάθειες σχηματισμού κάποιας κοινωνικής οντοπίας υπό τη μορφή της θρησκευτικής δοξασίας. Μια τέτοιου είδους απόπειρα ήταν η πρόταση του Σεν Σιμόν περί ενός «νέου χριστιανισμού»¹⁹, η οποία αποσκοπούσε στη μεταρρύθμιση της κοινωνίας με τη βοήθεια της χριστιανικής ηθικής. Επίσης ενδεικτική περίπτωση είναι η ιδεολογικοπολιτική κίνηση της «θεοπλάσιας»²⁰, που εμφανίστηκε στους κόλπους των ρώσων σοσιαλιστών κατά την περίοδο 1907-1910 και επεδίωξε την εκπόνηση ενός σοσιαλιστικού ιδεώδους εν είδει θρησκείας χωρίς θεό. Κατά την άποψή μας, κάθε κοινωνικό ιδεώδες που παρουσιάζεται με θρησκευτική μορφή δηλώνει ή υπονοεί μια απόλυτη κοινωνική τελειότητα. Αυτή βέβαια δεν είναι τίποτε άλλο παρά η εξιδανίκευση ενός συγκεκριμένου σταδίου ανάπτυξης της «ουσίας του ανθρώπου», των κοινωνικών σχέσεων. Ταυτόχρονα η εν λόγω εξιδανίκευση συνεπάγεται την απολυτοποίηση αυτής της ιστορικής βαθμίδας και την αναγωγή της στο όριο των ανθρώπινων δυνατοτήτων, σε κάποιο απόλυτο τέλος της ιστορίας. Γι’ αυτό και ένα τέτοιο ιδεώδες καταλήγει μοιραία στην απολογία του παρελθόντος.

Το χριστιανικό ιδεώδες άσκησε αντιφατική επιρροή στην ιστορία των λαών στους οποίους διαδόθηκε. Τουτέστιν, το συγκεκριμένο ιδεώδες υπήρξε μορφή έκφρασης των συμφερόντων τόσο των ανώτερων όσο και των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Εκείνο το στοιχείο του χριστιανισμού που επηρέαζε περισσότερο τη συμπεριφορά των ανθρώπων είναι η διδασκαλία γύρω από τη ματαιότητα της επίγειας ζωής και την ύπαρξη κάποιου τέλει κόσμου στους ουραμούς. Στηριζόμενες σ' αυτές τις ιδέες, οι κυρίαρχες τάξεις κήρυσσαν την υπερβατική προέλευση της εξουσίας τους και υπέβαλαν στον απλό λαό την ιδέα της αδιαφορίας για τα εγκόσμια και της προσήλωσης στην προοπτική της μεταθανάτιας «σωτηρίας». Οι δε υφιστάμενες την εκμετάλλευση τάξεις έβρισκαν στην αντίληψη περί απαξίωσης και ματαιότητας της ανθρώπινης ζωής το ιδεολογικό έρεισμα για την καταγγελία του πλούτου, της πολυτέλειας και της αλαζονείας των κοινωνικών ελίτ. Επίσης σημαντικό ρόλο έπαιξε και η αντίληψη περί ισότητας όλων των ανθρώπων ως αμαρτωλών ενώπιον του θεού, η οποία πολύ εύκολα μεταφραζόταν σε καταδίκη της οικονομικής διαφοροποίησης και σε διεκδίκηση της κοινωνικής ισότητας στη γη.

Όπως ορθώς παρατήρησε ο Φ. Ένγκελς, «ακόμη και ο πλέον συνεπής χριστιανός δεν δύναται να χειραφετηθεί πλήρως από τις συνθήκες τις εποχής μας· η εποχή τον υποχρεώνει να εισάγει τροποποιήσεις στο χριστιανισμό»²¹. Έτσι, λοιπόν, και το χριστιανικό ιδεώδες προσαρμόστηκε σε διαφορετικές ιστορικές περιόδους, εξέφρασε διαφορετικές κάθε φορά κοινωνικοπολιτικές αντιθέσεις, διατηρώντας ωστόσο αναλλοίωτα τα βασικά γνωρίσματα του θρησκευτικού ιδανικού. Αποτελώντας στην αρχή τη θρησκεία των δούλων και απελευθερωτών, των φτωχών και μη προνομιούχων στρωμάτων, μετατράπηκε αργότερα σε κρατική θρησκεία της Ρωμαϊκής και κατόπιν της διαδόχου της, της Βυζαντινής (ανατολικής ρωμαϊκής) Αυτοκρατορίας. Κατά τη διάρκεια του ευρωπαϊκού Μεσαίωνα, η συγκεκριμένη θρησκεία υπήρξε κυρίαρχη και επίσημη ιδεολογία των φεουδαρχικών κρατών. Αυτό βέβαια δεν εμπόδισε αλλά, αντιθέτως, συνέβαλε στην έκφραση της κοινωνικής διαμαρτυρίας μέσω του χριστιανικού ιδεώδους. Η διαμαρτυρία αυτή ενσαρκώθηκε σε διάφορες ουτοπίες εσχατολογικού και χιλιαστικού χαρακτήρα, που είχαν τη μορφή αίρεσης, της «αγροτικής-πληβειακής αίρεσης», κατά τον ορισμό του Φ. Ένγκελς²². Οι εν λόγω ουτοπίες απέριπταν τον επίσημο χριστιανισμό της εκκλησίας, εξιδανίκευαν την ασκητική ισότητα και τις σχέσεις αλληλεγγύης του πρωτόγονου κοινοτικού βίου και των πρώτων χριστιανικών ομάδων και ενέπνευσαν πολλά κοινωνικά κινήματα του Μεσαίωνα²³.

Με το κίνημα της Μεταρρύθμισης και τις διάφορες προτεσταντικές ομολογίες που προέκυψαν, το χριστιανικό ιδεώδες γίνεται πλέον ο εκφραστής των συμφερόντων και διαθέσεων της ανερχόμενης αστικής τάξης. Χωρίς να υιοθετούμε τις μεθοδολογικές αρχές του Μ. Βέμπερ καθώς και την κριτική που αυτός ασκεί στον ιστορικό υλισμό, οφείλουμε να τονίσουμε τη σημασία της αναφοράς του στη θετική συμβολή του προτεσταντισμού (ιδιαίτερα της διδασκαλίας περί του απόλυτου προκαθορισμού της σωτηρίας και περί της επαγγελματικής κλίσεως) στην πρωταρχική συσσώρευση του κεφαλαίου και γενικότερα στην ανάπτυξη των καπιταλιστικών σχέσεων²⁴. Οι ιδέες του προτεσταντισμού άσκησαν αναμφίβολα σημαντική επιρροή σε μεγάλα επαναστατικά γεγονότα, αφού αποτέλεσαν την ιδεολογική σημαία τόσο της αστικής εθνικοαπελευθερωτικής επανάστασης στις Κάτω Χώρες (1566-1609), όσο και της αστικής επανάστασης στην Αγγλία (1640-1659).

Επίσης, και ο επαναστατικός αγώνας των εργαζομένων κατά της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης και της ιμπεριαλιστικής εξάρτησης βρήκε, σε ορισμένες περιπτώσεις, την ιδεολογική του έκφραση στο χριστιανικό ιδεώδες. Η πιο σημαντική απ' αυτές είναι, κατά τη γνώμη μας, το ρεύμα της Θεολογίας της Απελευθέρωσης, που εμφανίστηκε στη Λατινική Αμερική, στους κόλπους της καθολικής εκκλησίας²⁵. Η επιρροή που απέκτησε το κίνημα αυτό, ιδιαίτερα στη δεκαετία του '70, οφείλεται κυρίως στον αγώνα των εκπροσώπων του υπέρ μιας εκκλησίας των φτωχών και για τους φτωχούς, κατά της οικονομικής ανισότητας και εκμετάλλευσης.

Συνοψίζοντας, θα θέλαμε να επισημάνουμε ότι ο χριστιανισμός, καθώς και το θρησκευτικό ιδεώδες εν γένει, συνιστούν πράγματι μια «επαναστατική» ρήξη με την πραγματικότητα ή, ακριβέστερα, εκφράζουν την απόλυτη κριτική της πραγματικότητας, την απόλυτη άρνησή της. Ταυτόχρονα, και για τον παραπάνω ακριβώς λόγο, η συνεπής υιοθέτηση του θρησκευτικού ιδεώδους οδηγεί τον πιστό στο συμβιβασμό με τις εκάστοτε περιστάσεις και στην αποδοχή της «μοίρας» του. Η απόλυτη απόρριψη του κόσμου συνεπάγεται την απόλυτη περιφρόνησή του και, κατ' αυτόν τον τρόπο, την εκ των πραγμάτων απόλυτη αποδοχή του. Το επαναστατικό, ριζοσπαστικό στοιχείο του εν λόγω ιδεώδους συνυπάρχει και αλληλοσυμπληρώνεται από το μοιρολατρικό, αφού η επανάσταση δεν ανατρέπει την ανθρώπινη μοίρα παρά συντελείται στο επέκεινά της, στους ουρανούς, και κατά βούληση των ουρανών. Έτσι, ο απόλυτος ριζοσπαστισμός της θρησκείας καλλιεργεί *de facto* τον κομφορμισμό, διότι αρνείται τους όρους και τις προϋποθέσεις μιας αυθεντικής, επαναστατικής ρήξης με την πραγματικότητα, που μόνο μέσα στον ίδιο τον ανθρώπινο κόσμο μπορούν να υπάρξουν και να αναζητηθούν.

Εκτός αυτού, κοινή αφετηρία των προαναφερθέντων ιστορικών περιπτώσεων διατύπωσης και τεκμηρίωσης συγκεκριμένων στόχων κοινωνικοπολιτικής δράσης, στα πλαίσια του χριστιανικού ιδεώδους και της θρησκευτικής συνείδησης εν γένει, ήταν η αδυναμία των ανθρώπων να κατανοήσουν ορθώς τις τάσεις της ιστορικής εξέλιξης και τις υπάρχουσες δυνατότητες κοινωνικής προόδου. Πιστεύουμε ότι, στο βαθμό που απουσιάζουν οι προϋποθέσεις διεύθυνσης στην ουσία των κοινωνικών φαινομένων (είτε εξαιτίας της ανωριμότητας των ουσιαστικών σχέσεων-αντιθέσεων, είτε εξαιτίας της ανωριμότητας του κοινωνικού υποκειμένου) και οι δυνατότητες συνειδητής παρέμβασης στην ιστορική διαδικασία, θα είναι αδύνατη η υπέρβαση των εκάστοτε θρησκευτικού τύπου αντιλήψεων περί υπερβατικής προέλευσης και ετερονομίας της κοινωνικής εξέλιξης. Η δε στοχοθεσία της ανθρώπινης δραστηριότητας, στο πνεύμα των δεδομένων αντιλήψεων, θα εγκλωβίζεται μοιραία σε θρησκευτικά ή θρησκευτικού τύπου ιδεώδη.

Λέγοντας τα παραπάνω, έχουμε υπόψη μας και τους στόχους κοινωνικών ιδεωδών με διακηρυγμένο το μη θρησκευτικό ή και αντιθρησκευτικό τους χαρακτήρα. Για παράδειγμα, οι διάφορες εκδοχές του σοσιαλιστικού-κομμουνιστικού ιδεώδους, οι οποίες γνώρισαν ευρύτατη διάδοση και άσκησαν μεγάλη επιρροή στα ιστορικά γεγονότα του αιώνα μας, παρά το ορθολογικό γενικά περιεχόμενό τους, όταν δεν συνδέονται με τη σαφή κατανόηση των δυνατοτήτων και διαδικασιών υλοποίησής του τελικού σκοπού, προβάλλουν ως αφηρημένη μορφή της τελειότητας και ως εσχατολογική προφητεία. Κατά την άποψή μας, μόνο στο βαθμό που το κοινωνικό ιδεώδες απορρέει από τη συνειδητοποίηση των αντικειμενικών προοπτικών επίλυσης των κοινωνικών αντιθέσεων και σκοποθετεί όχι την απόλυτη άρνηση

αλλά την υπέρβαση-άρση των παρωχημένων ανθρώπινων σχέσεων, μόνο τότε παύει να αποτελεί εσχάτολογία και ονειροπολήση κάποιου τέλειου επουράνιου κόσμου και καθίσταται πρόγραμμα οικοδόμησης της ιδεώδους κοινωνίας στη γη.

Σημειώσεις

- 1) Ένγκελς Φ., «Για την ιστορία του πρώιμου χριστιανισμού», Μαξ Κ.-Ένγκελς Φ., *Έργα*, ρωσ. έκδ., τ. 22, σελ. 482.
- 2) Κριλέεφ Ι. Α., *Η ιστορία των θρησκειών*, τ. 1, Μόσχα 1975, σελ. 135.
- 3) Βλ. Τουμάνοφ Σ. Β., *Το κοινωνικό ιδεώδες - Η διαλεκτική της εξέλιξης*, Μόσχα 1986, σσ. 105-111.
- 4) Φόνεμπιαχ Λ., *Η ουσία του χριστιανισμού*, Εκδ. Αναγνωστίδη, σελ. 243.
- 5) Στο ίδιο, σελ. 233.
- 6) Πλάτωνος *Παρμενίδης*, 142 α.
- 7) Η διατύπωση αυτή εκφράζει την ουσιαστική αντίθεση μεταξύ της θρησκευτικής πίστης και της ορθολογικής θεώρησης του κόσμου. Πρόκειται για παράφραση των λόγων του Τερτυλλιανού: «Et mortuus est dei filius; prorsus credibile est, quia ineptum est. Et sepultus resurrexit; certum est, quia impossibile est» (*De corpore Christi*, V).
- 8) Βαζιούλιν Β. Α., *Η λογική της ιστορίας*, Μόσχα 1988, σελ. 182.
- 9) Ένγκελς Φ., «Ο Μπρούνο Μπάουερ και ο πρώιμος χριστιανισμός», Μαξ Κ.-Ένγκελς Φ., *Έργα*, ρωσ. έκδ., τ. 19, σελ. 314.
- 10) Μαξ Κ., «Κριτική της γεγλιανής φιλοσοφίας του δικαίου - Εισαγωγή», Μαξ Κ.-Ένγκελς Φ., *Έργα*, ρωσ. έκδ., τ. 1, σελ. 415.
- 11) Ουργκινόβιτς Ντ. Μ., *Η ψυχολογία της θρησκείας*, Μόσχα 1986, σελ. 160.
- 12) Λένιν Β. Ι., «Η χρεοκοπία της II Διεθνούς», *Απαντα*, έκδοση 5η, τ. 26, Αθήνα 1980, σελ. 240.
- 13) Ένας από τους πλέον συνεπείς αθεϊστές μεταξύ των διαφωτιστών, ο Π. Χόλμπαχ, γράφει αναφορικά με τη θρησκεία: «Θρησκεία είναι η τέχνη να σπέρνεις και να καλλιεργείς στις ψυχές ονειροπολήσεις, ψευδαισθήσεις, φενάκες, εκ των οποίων γεννιούνται ολέθρια για τους μεν και τους δε πάθη...» και επίσης: «Οι θεολόγοι, αυτοί οι κατασκευαστές των θεών, μπορούν όσο θέλουν να ασκούνται στις ραδιουργίες τους...». D' Holbach, «Systeme de la Nature», *Επιλογή Έργων*, τ. 1, Μόσχα 1963 (στα ρωσικά), σσ. 346, 511.
- 14) Φόνεμπιαχ Λ., *Η ουσία του χριστιανισμού*, Εκδ. Αναγνωστίδη, σελ. 205.
- 15) Όπως δικαίως παρατηρεί ο Λ. Φόνεμπιαχ, «... η θρησκευτική αγάπη δεν αγαπά τον άνθρωπο παρά μονάχα για το Θεό και συνεπώς δεν αγαπά τον άνθρωπο παρά φανταστικά, όμως το Θεό αληθινά». Φόνεμπιαχ Λ., *Η ουσία του χριστιανισμού*, Εκδ. Αναγνωστίδη, σελ. 384.
- 16) Μαξ Κ., *Το κεφάλαιο*, τ. 1, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1978, σελ. 92.
- 17) Ιλιένκοφ Ε. Β., *Περί ειδώλων και ιδεωδών*, Μόσχα 1968, σελ. 55.
- 18) Βλ. στο ίδιο, σελ. 56.
- 19) Βλ. Sain-Simon C. A., *Le nouveau christianisme*, 1825.
- 20) Βλ. Λουνατσάρσκι Α. Β., *Η θρησκεία και ο σοσιαλισμός*, τ. 1-2, 1908-1911· *Το μέλλον της θρησκείας*, Obrazovaniye, 1907, σσ. 10-11. Μπαζάροφ Β. Α., «Θεοαναζήτηση» και «Θεοπλασία», *Verschini*, τ. 1, 1909.
- 21) Ένγκελς Φ., «Φρειδερίκος Γουλιέλμος ο 4ος, βασιλέας της Πρωσίας», Μαξ Κ.-Ένγκελς Φ., *Έργα*, ρωσ. έκδ., τ. 1, σελ. 488.
- 22) Βλ. Ένγκελς Φ., *Ο πόλεμος των χωρικών στη Γερμανία*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1991, σελ. 62.
- 23) Χαρακτηριστικοί εκπρόσωποι της «αγροτικής-πληβειακής αίρεσης» υπήρξαν ο Dolcino, ηγέτης της εξέγερσης των αγροτών στη Β. Ιταλία (1304-1307), ο ιεροκήρυκας John Ball, πνευματικός ηγέτης της εξέγερσης των αγροτών στην Αγγλία υπό τον Wat Tyler (1381), ο Μ. Houska, ηγέτης της ριζοσπαστικής, πληβειακής πτέρυγας του κινήματος των χουσιτών στη Βοημία (1419-1434), ο T. Munzer, ιδεολόγος του λαϊκού-αγροτικού ρεύματος της Μεταρρύθμισης στη Γερμανία και ηγέτης των αγροτικών-πληβειακών μαζών στον πόλεμο των χωρικών (1524-1525).
- 24) Βλ. Weber M., *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1978.
- 25) Βλ. Gutierrez Gustavo, *A Theology of Liberation: History, Politics, and Salvation*, 1973.